

भीष्मोपदेशो शैक्षिकप्रबन्धनतत्त्वानि

डा. डि. वेणुगोपालराव:

**संविदाध्यापकः, शिक्षाशास्त्रविभागः,
रा.सं.सं(मा.वि.), गुरुवायूर परिसरः, केरलम्।**

शोधालेखसारः— आधुनिकप्रबन्धनशास्त्रस्य प्रवर्तकः पीटर् एफ् इक्कर् महाभागः इति कथयन्ति । तथाप्यनेन उल्लिखितानि प्रबन्धनशास्त्रस्यास्य मूलतत्त्वानि प्राचीनभारतीयसंस्कृतवाङ्मये एव समुपलभ्यन्ते । तत्र विद्यमानाः प्रबन्धनशास्त्रीयविषयाः मानवसम्बन्धनिर्वहणेन, राजकीयव्यवस्थाविशेषनिर्वहणेन, आर्थिकप्रबन्धनविधिना च सम्बद्धाः वर्तन्ते ।

मुख्य शब्दः— अधिकरणं, विधानं, योगः, पदार्थः, हेत्वर्थः, उद्देशः, निर्देशः, उपदेशः, अपदेशः, प्रदेशः, उपमानं, अर्थापत्तिः, संशयः, प्रसङ्गः

संस्कृतवाङ्मये पञ्चमवेदाख्यं महद्ग्रन्थरत्नं महाभारतमिदं वेदवेदाङ्गोपनिषदां सारभूतरूपेण आधुनिककाव्यादीनाम् आधारत्वेन, ज्ञानविज्ञानजीवातुरिव च विद्यते । महत्त्वाद्वारवत्त्वाच्य महाभारतमुच्यते (१.१.२७४) इति कथनेनैव ज्ञायते महाभारतस्य नामः औचित्यम् । यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित् (१.६२.५३) इति व्यासोक्तरीत्या इहपरलोकसम्बद्धाः समेऽपि आध्यात्मिकवैज्ञानिकसांस्कृतिकराजनैतिकादिविषयाः महाभारते भीष्मोपदेशमाध्यमेन गुप्तरूपेण प्रतिपादिताः विद्यन्ते । परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् इति व्यासस्य वचनद्वयं तावत् सामाजिकानां सर्वेषामपि मनः भीष्मोपदेशपठने इच्छां जनयति । वैज्ञानिकयुगेऽस्मिन् ये च विषयाः नवीनशास्त्रत्वं भजन्ते ते च सर्वेऽपि विषयाः अष्टादशपर्वयुते महाभारते शान्तिपर्वणि दरीदृश्यन्त एव । चतुर्विधपुरुषार्थसाधकं महाभारतं सर्वज्ञानविज्ञानरहस्योपेतग्रन्थरत्नमिति आदिपर्वणि एव इथमध्यधायि यत्-

अर्थशास्त्रमिदं प्रोक्तं धर्मशास्त्रमिदं महत् । कामशास्त्रमिदं प्रोक्तं व्यासेनामितबुद्धिना ॥ (१.२.८३)

धर्मशास्त्रमिदं पुण्यमर्थशास्त्रमिदं परम् । मोक्षशास्त्रमिदं प्रोक्तं व्यासेनामितबुद्धिना ॥ (१.६२.८३)

संस्कृतवाङ्मये प्रबन्धनशास्त्रीयतत्त्वानि -

आधुनिकप्रबन्धनशास्त्रस्य प्रवर्तकः पीटर् एफ् इक्कर् महाभागः इति कथयन्ति । तथाप्यनेन उल्लिखितानि प्रबन्धनशास्त्रस्यास्य मूलतत्त्वानि प्राचीनभारतीयसंस्कृतवाङ्मये एव समुपलभ्यन्ते । तत्र विद्यमानाः प्रबन्धनशास्त्रीयविषयाः मानवसम्बन्धनिर्वहणेन, राजकीयव्यवस्थाविशेषनिर्वहणेन, आर्थिकप्रबन्धनविधिना च सम्बद्धाः वर्तन्ते । तथाहि तत्र प्राचीनतमे कौटिलीयार्थशास्त्रे राज्यशासनप्रतिबोधाय सुनिबद्धे प्रबन्धनशास्त्रीयतत्त्वानि समुपलभ्यन्ते । तदुक्तं तत्र- पृथिव्यां लाभे पालने च यावन्त्यर्थशास्त्राणि पूर्वाचार्यैः प्रस्थापितानि प्रायशस्तानि संहृत्यैकमिदर्थशास्त्रं कृतम् इति । अत्र पृथिव्या अर्थात् राज्यस्य समवाप्तिः, सुपरिपालनञ्चाधिकृत्य प्राचीनकालेर्थशास्त्राण्यासनिति साधु प्रत्यपादि । तत्र हि अर्थशास्त्रे तन्त्रयुक्ताख्येऽधिकरणे शास्त्रार्थनिर्णयाश्रितोक्तयः प्रतिपादिताः । तत्रार्थशास्त्रमिति पदस्य व्युत्पत्तिं प्रदर्शय ग्रन्थकार इथमाह- अर्थो नाम भूमिः, मनुष्याणां

वृत्तिर्वा। तादृश्या: मानुष्यवृत्त्या: भूमे: लाभः पालनादिकं यत्रोच्यते तद् अर्थशास्त्रम् इति। तस्य च शास्त्रस्य द्वात्रिंशद्युक्तयः उपायाः अत्रार्थशास्त्रे प्रतिपादिताः। तापिष्ठ युक्तिभिः पृथिव्याः पालनम् अर्थात् राज्यस्य पालनं प्रबन्धनं वा कर्तुं शक्यत इत्यभिप्रायो ग्रन्थकर्तुः। तत् द्वात्रिंशद्युक्तियुक्तम्- अधिकरणं, विधानं, योगः, पदार्थः, हेत्वर्थः, उद्देशः, निर्देशः, उपदेशः, अपदेशः, अतिदेशः, प्रदेशः, उपमानं, अर्थपत्तिः, संशयः, प्रसङ्गः, विपर्ययः, वाक्यशेषः, अनुमतं, व्याख्यानं, निर्वचनं, निर्दर्शनं, अपवर्गः, स्वसंज्ञा, पूर्वपक्षः, उत्तरपक्षः, एकान्तः, अनागतावेक्षणं, अतिक्रान्तावेक्षणं, नियोगः, विकल्पः, समुच्चयः, ऊह्यमिति।

अत्र समुपाता एकैकापि युक्तिः कस्यापि प्रबन्धनशास्त्रस्य सूत्रमिति कथने नातिशयोक्तिः। चाणक्यनीतिसूत्राणीति नामा प्रसिद्धेषु सूत्रेषु विभिन्नप्रबन्धनतत्त्वानि बिन्धुरूपेण समुपलभ्यन्ते। ५७१ सूत्रेषु प्रबन्धनशास्त्रसौक्ष्यं सुनिहितं पश्यामः। तत्राह- १. सुखस्य मूलं धर्मः(चा नी सू. १), २. अर्थसम्पत् प्रकृतिसम्पदं करोति (चा नी सू. ११), ३. प्रकृतिकोपः सर्वकोपेभ्यो गरीयान् (चा नी सू. १३), ४. मन्त्रकाले न मत्सरः कर्तव्यः(चा नी सू. ३१), ५. अग्निदाहादपि विशिष्टं वाक्यारुप्यम् (चा नी सू. ७५), ६. असमाहितस्य वृत्तिर्विद्यते (चा नी सू. १००), ७. पूर्वं निश्चित्य पश्चात् कार्यमारभेत (चा नी सू. १०१), ८. परीक्ष्यकारिणि श्रीश्विरं तिष्ठति (चा नी सू. ११३), ९. यो यस्मिन् कर्मणि कुशलस्तं तस्मिन्नेव कर्मणि योजयेत्(चा नी सू. ११७), १०. दुस्साधमपि सुस्साधं करोत्युपायज्ञः(चा नी सू. ११८), ११. अतिभारः पुरुषम् अवसाधयति(चा नी सू. १४६)। एतादृशेषु सूत्रेषु सुवचनरूपेषु प्रबन्धनशास्त्रस्य मूलतत्त्वान्यन्वेष्टुं शक्यन्ते। यद्यपीमानि सूत्राणि राज्यप्रशासनपरिधीये प्रोक्तानि तथाऽपि अमीषां सूत्राणामर्थगाधतायाः व्याख्यानेऽनुपमं शैक्षिकप्रबन्धनार्थशिल्पं प्रत्येतुं शक्यते।

प्रबन्धनम्- Management

प्रजापतेर्बद्धाणस्सृष्टौ मूर्धन्यं स्थानं समधिरूप्त्वा सर्वस्यास्य प्रपञ्चस्य कार्यजातस्य च केन्द्रबिन्दुर्हि विवेकी मानवः इति सुज्ञात एव। अधुनातनानि वैज्ञानिकान्यन्वेषणानि नवं नवं चिन्तनञ्चेदं स्पष्टयन्ति। सोऽयम्मानवः स्वकीयया बुद्धिशक्त्या विवेकेन च समग्रममुं प्रपञ्चं करतलामलकवत् नियमयति। अत एव मनुष्यस्य बुद्धिशक्तेरसाध्यं न किञ्चिदिति जेगीयते। तादृशो बुद्धिवैभवविभूषितो मानवमणिः समाजस्य प्रपञ्चस्यास्य च लौकिकव्यवहारनियन्तेति च सम्मन्यते। मानवस्य लौकिको व्यवहारस्तु नानाविधो भवति। तच्च मनुष्यस्य मनुष्यैः, मनुष्यस्य स्थावरैः वृक्षपाषाणादिभिः, मनुष्यस्य पशुपक्ष्यादिभिर्भेतनैः, मनुष्यस्य अचेतनैः च इति चतुर्धा। तत्र मनुष्यस्य मनुष्यैः पशुपक्ष्यादिभिर्व्यवहारः क्रियाप्रतिक्रियास्वरूपः, प्रयत्नप्रतिप्रयत्नरूप इत्यादिरूपेण द्विमुखव्यवहारप्रणाल्या एव भवति। किन्तु स्थावरैः चेतनैः वृक्षादिभिः मनुष्यव्यवहारस्य प्रतिक्रियायां क्रियमाणायां सत्यामपि तद्विद्यमानमपि सुस्पष्टं न प्रकाशयते। स्थावरेष्वचेतनेषु पाषाणादिषु क्रियाप्रतिक्रियाव्यवहारः न विद्यते नानुभूयते च।

यद्यपि पूर्वोक्तदिशा जन्तुमनुष्यस्थावरवृक्षाणां मनुष्येण सह व्यवहारमुत्पद्यते तथापि वाच्छक्त्या स्वाभिप्रायप्रकाशनद्वारा परस्परान्तःक्रियाशक्तिस्तु मानव एवोपलभ्यते। अत एव मानवस्य सर्वप्राणिषु मूर्धन्यं स्थानमिति सुपरिगण्यते। एतादृशो मानवोऽन्यैर्मानवैः समाजस्य नानासंस्थासु व्यवहरति। ताः संस्थाः समाजस्य विभिन्नानि व्यवहारमुखानि। मनुष्यो जालरूपे समाजे बद्धः सामाजिकनानासंस्थास्वात्मानं नियोजयन्त्रन्यैः मनुष्यैस्सह आत्मानं सम्बन्धाति। तत्र विभिन्नासु सामाजिकसंस्थास्वात्मानं विनियोजतः तत्त्वान्यन्यानां संस्थागतविशेषेषु (सामाजिक-आर्थिक-सांस्कृतिक-राजकीय-संवैधानिक-शैक्षिकसंस्थासु) विद्यमानैर्मानवैस्सह व्यवहारणपद्धतिर्या उद्देश्यसाधनाय सा प्रबन्धनमित्यभिधीयते।

किं नाम शैक्षिकप्रबन्धनम्- Meaning of Educational Management

प्रबन्धनशास्त्रनिष्ठाता: बहवः प्रबन्धनं हि काचित् विशिष्टा कलेति समामनन्ति। सा औपचारिकसङ्घटनासु नियमितव्यवस्थावतीसु कस्यचित् प्रबन्धकस्य सुनियोजितं, सुचिन्तितं, विश्लेषणपूर्वकं च कार्यरूपमित्यामनन्ति। अत एव प्रबन्धनं नाम

मनुष्यद्वारा कार्यसाधनार्थमुपयुज्यमाना काचित् कला इति मेरी पार्कर् फालेट् महोदया प्राह The art of getting things done through management(Pondicherry University, Management Concepts,P.2)। जेम्स ए. एफ् स्टोनर् महोदयस्तु- व्यवस्थितसंस्थान्तर्गतसदस्यानां प्रयत्नसमूहस्य योजनं, व्यवस्थापनं, नियमनम् , अग्रेसरणं तथैव व्यवस्थान्तर्गतानां माहार्घसंसाधनानां संस्थाया: लक्ष्यसमवाप्तये समुपयोगश्च प्रबन्धनमित्याह Management is the process of planning, organising, leading and controlling the efforts of organisational members and of using all other organisational resources to achieve stated organisational goals. (Pondicherry University, Management Concepts,P.2)। शैक्षिकप्रबन्धने संस्थाया: लक्ष्यप्राप्तिः परमं प्रयोजनं भवति। तदर्थं हि बाह्यप्रपञ्चे विद्यमानाः वस्तुविशेषाः, यन्त्राणि, धनं, मानवीयसेवासंस्थायामन्तस्थाप्यन्ते। तत्र तत्संस्करणप्रक्रिया काचिदनुवर्तते। ततः परं संस्थातः सिद्धवस्तूनि, सिद्धसेवा च बहिःस्थाप्यन्ते, समाजाय प्रदीयते। सः बाह्यप्रपञ्चः। अत एव बाह्यप्रपञ्चे विद्यमानमन्तस्थाप्यं प्रबन्धनप्रक्रियाद्वारा सिद्धवस्तुरूपेण सेवारूपेण वा पुनर्समाजाय एव प्रदीयते। तदेव हि शैक्षिकप्रबन्धस्य वैशिष्ट्यं महत्ता च। उदाहरणाय कश्चित् बालकः समाजात् शालां प्रविशति, तत्र अध्यापनप्रक्रियामन्तस्साक्तरोति, कतिपयवर्षान्तरं सुगृहीतविद्यः शालातः बहिरागच्छति। अत्र शालायां बालकस्य यत्परिवर्तनं समभवत् तत् शैक्षिकप्रबन्धनस्य महद्वैशिष्ट्यम्। एवमेव आधुनिकासु सर्वविधसंस्थासु तत्रापि शैक्षिकप्रबन्धनस्य महद्वैशिष्ट्यं वरीवर्ति।

शैक्षिकप्रबन्धनस्य अन्तर्विभेदः- Types of Educational Management

प्रबन्धनं नाम कार्यस्य सुष्टु निर्वहणाय संस्थायां विद्यमानानां मानवीयसंसाधनप्रयत्नानां समेकीकरणं, सम्प्रेरणं, कार्योन्मुखीकरणञ्च । संस्थानां कार्यवैविध्यस्य कारणात् संस्थान्तर्वर्तिप्रबन्धनमपि नानामुखं भवति। तथाऽहि यस्यां कस्याङ्गिदपि संस्थायां प्रायशोऽधोविद्यमानाः प्रबन्धनभेदाः निर्देष्टुं शक्यन्ते।

१. मानवसंसाधनप्रबन्धनम् (Human Resource Management)
२. वित्तीयप्रबन्धनम् (Financial Management)
३. सञ्चारसम्बन्धनप्रबन्धनम् (Logistics, Systems & Communication Management)
४. समुत्पादनप्रबन्धनम् (Production Management)
५. गुणवत्ताप्रबन्धनम् (Quality Management)
६. विपणनप्रबन्धनम् (Marketing Management)
७. अनुशासनप्रबन्धनम् (Discipline Management)

इमे प्रबन्धनान्तर्भेदाः तत्तत् क्षेत्रानुगुणं बहुधा आख्यायन्ते। सामाजिकसंस्थासु सर्वास्वपि अमीषां प्रबन्धनतत्त्वानां प्रभावः भवति। तथैव शैक्षिकप्रबन्धनेऽपि।

शान्तिपर्वणि प्रबन्धनशास्त्रीयतत्त्वानि - Aspects of Management in mahabharata

कृतविचारेणैवावगम्यते यत्- नैकशास्त्रसम्बद्धाः, वैज्ञानिकविषयाशचादावेव महाभारते प्रस्ताविताः विद्यन्त नात्याधुनिकाः इति। आपाततः प्राचीनग्रन्थानां परिशीलनेन तत्तच्छास्त्रसम्बद्धाः नासन्निति प्रतिभाति। किन्तु सविश्लेषं विचिन्त्यमाने, सूक्ष्मेक्षिकया परिशीलनेन च अत्याधुनिकविज्ञानशास्त्रमूलतत्त्वानि भारतीयप्राचीनग्रन्थेषु विशिष्य महाभारते समुपलभ्यन्ते। तत्र प्रधानरूपेण अत्याधुनिकाः प्रबन्धनशास्त्रविषयाश्च वर्तन्ते। यथा-

धन्वदुर्गं महीदुर्गं गिरिदुर्गं तथैव च । मनुष्यदुर्गमद्वुर्गं वनदुर्गं च तानि षट् ॥(१२.८७.५)

दुर्गेषु च महाराज षट्‌सु ये शास्त्रनिश्चिताः । सर्वेषु तेषु मन्यन्ते नरदुर्गं सुदुस्तरम् ॥ (१२.५६.३५)

एवं महाभारते शान्तिपर्वणि भीष्मेण षट्‌प्रकारकगणि दुर्गाणि समुपन्यस्तानि । इमानि दुर्गाणि एवात्र संसाधनानीति स्वीक्रियन्ते । तत्र तेषु षटदुर्गेषु मानवदुर्गमर्थात्‌ मनुष्यसञ्चयमत्यन्तं सुदुस्तरममन्यत । न कोशः परमो ह्यन्यो राजां पुरुषसञ्चयात्‌ (१२.५६.३४), यः कश्चिज्जनयेदर्थं राजा रक्ष्यः स मानवः (१२.८३.१), भवितव्यं सदा राजा गर्भिणीसहधर्मिणा (१२.५६.४४) इत्याद्यनेकाः राज्यपालनराजधर्मविशेषांशाः एव साम्प्रतिकप्रबन्धनशास्त्रेषु प्रतिपादिताः सन्ति । महाभारतस्थानामेतादृशानां राजनीतिसम्बद्धांशानां समालोचनेन समन्वयनेन च प्रबन्धनप्रकारान्तरस्य शैक्षिकप्रबन्धनस्य च तत्त्वान्यन्वेष्टुं शक्यन्ते । यद्यप्यामहाभारते (प्रथानतया भीष्म-कर्ण-शान्ति-अनुशासनादिषु) शैक्षिकविषयाः, शैक्षिकप्रबन्धन-शास्त्रतत्त्वानि समुपलभ्यन्ते तथापि विस्तरभयान्मया सूचीकटाहन्यायेन भौतिक-आर्थिक-मानवप्रबन्धनतत्त्वानि एवात्र यथामति विचार्यन्ते ।

शैक्षिकप्रबन्धनशास्त्रानुगुणतया भीष्मोपदेशस्थपदानां व्याख्यानम् -

राज्यं, देशः, नगरं, राष्ट्रं, ग्रामः, जनपदं, दुर्गमित्याद्यानां विचाराः शैक्षिकप्रबन्धनविज्ञानविचारावसरे विद्यालयव्यवस्थां प्रभावयन्ति ।

राष्ट्रगुप्तिं च मे राजन्‌ राष्ट्रस्यैव तु संग्रहम् ।^१

व्यूहरचना, सभानिर्माणम्, भवननिर्माणम् इत्यादीनि पदानि शैक्षिकप्रबन्धनविज्ञानविचारावसरे शिक्षाक्षेत्रस्य निर्माणं, योजनां, रूपरेखाङ्गं निर्दिशन्ति ।

सभा च सा महाराज शातकुम्भमयद्वुमा । दशकिष्ठुसहस्राणि समन्तादायताऽभवत्‌ ॥

नवमेघप्रतीकाशा दिवमावृत्य विष्ठिता । आयता विपुला रम्या विपाप्मा विगतक्लमा ॥

कुलगुरुः- ऋषिः, मुनिः, कुलश्रेष्ठः, कुलपतिः इत्यादीनि पदानि शैक्षिकप्रबन्धनविज्ञान-विचारावसरे कुलपतिम्, उपकुलपतिं सूचयन्ति ।

राजा - प्रभुः, ईश्वरः, स्वामी, प्रजापतिः, नृपतिः, भूपालः, इत्यादीनि पदानि शैक्षिकप्रबन्धनविज्ञान-विचारावसरे गुरुं, अध्यापकं, प्राचार्यं, शिक्षकं ज्ञ सूचयन्ति ।

एतेष्वाप्तान्ग्रतिष्ठाप्य राजा भुडक्ते महीं चिरम् ।^२

मन्त्री – आमात्यः, सचिवः इत्यादीनि पदानि शैक्षिकप्रबन्धनशास्त्रविचारणावसरे कुलसचिवं, निर्देशकसदस्यान्, अनुदेशकम्, उपदेशरं च सूचयन्ति ।

धर्मनित्यं स्थितं स्थित्यां मन्त्रिणं पूजयेत्वपः । (म. भा. १२.६८.५६)

आमात्यगुणवृद्धिश्च प्रकृतीनां च वर्धनम् । (म. भा. १२.१०८.२)

सेनाध्यक्षः, सेनापतिः इत्यादीनि पदानि शैक्षिकप्रबन्धनविज्ञानविचारावसरे तत्त्विभागाध्यक्षान् निर्दिशन्ति ।

शत्रुः – वैरी, रिपुः, द्विष्ट्, विपक्षः इत्यादीनि पदानि शैक्षिकप्रबन्धनविचारावसरे स्पर्धारूपान् इतरान् संस्थान्तर्गतान्, बाह्यसंस्थान्तर्गतान्, स्फर्धालून् (शिक्षकाः & छात्राः), सूचयन्ति ।

बलार्थमूलं व्युच्छिद्येतेन नन्दन्ति शत्रवः ।^३

दण्डः – रक्षणम्, संरक्षणम्, शासनम्, आज्ञा, नियन्त्रणम् इत्यादीनि पदानि शैक्षिकप्रबन्धनविचारावसरे नियन्त्रणम्, अनुशासनव्यवस्थां च सूचयन्ति ।

दण्डः शास्ति प्रजा: सर्वा दण्डे एवाभिरक्षति । दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुबुधाः ॥४

एवं सांसिद्धिके लोके सर्वे दण्डे प्रतिष्ठितम् ।(शान्ति. १५.६)

दण्डस्यैव भयादेते मनुष्याः वर्त्मनि स्थिताः ॥(शान्ति. १५.१२)

यदा त्वधार्मिकान् सर्वान् तीक्ष्णैर्दण्डैर्नियच्छति । (१२.६८.४५)

रक्षाधिकरणं युद्धं तथा धर्मानुशासनम् । (म. भा. १२.१४.२४)

भीष्मोपदेशे शैक्षिकप्रबन्धनस्य मानवसंसाधनतत्त्वसङ्कल्पाः —

या कापि संस्था कार्यकर्तृन् कर्मकरान्, योग्योद्योगान् विना नैव चलति । तथैव शिक्षासंस्थापि । यस्मिन् कस्मिन् संस्थापनविशेषे मनुष्यस्य मनोवैज्ञानिक-व्यावहारिक-सामाजिकस्थितिः प्राधान्यमर्हति । कर्मकरस्य कार्यकर्तुर्वा नियुक्तिः, चयनं, भागग्रहणं, सम्मानता, योग्यता, निपुणता, कार्यकुशलतेत्यादयः प्राधान्यं भजन्ते संस्थोत्पादनवर्धनाय । शिक्षाक्षेत्रे शिक्षण-शिक्षणेतरा इति द्विधा कर्मकराः भवन्ति । तत्र शिक्षणगणाभावे शिक्षाक्षेत्रस्य रूपरेखा न भवति । तथैव शिक्षणेतरगणाभावे शिक्षाक्षेत्रस्य कार्यक्रमाः न सिद्ध्यन्ति । अमीषां सर्वेषां व्यवस्थैव शिक्षाक्षेत्रे मानवसंसाधनप्रबन्धनव्यवस्थेति कथ्यते । तथैवोच्यते महाभारतस्य शान्तिपर्वणि भीष्मेण-

दुर्गेषु च महाराज षट्सु ये शास्त्रनिश्चिताः । सर्वेषु तेषु मन्यन्ते नरदुर्गं सुदुस्तरम् ॥(१२.५६.३५)

यद्यपीमानि षड्दुर्गाणि भीष्मेण राजवासयोग्यत्वेन समाश्रयणीयत्वेन च प्रोक्तानि । एतेषु मानवदुर्गम् अर्थात् मानवदुर्गं (संसाधनानि) अत्यन्तं सुदुस्तरममन्यत । तत्रापि मानवसञ्चयनं परमं कार्यमिति भीष्माचार्यः ।

न कोशो परमो ह्यन्यो राजां पुरुषसञ्चयात् ।

अनेन शैक्षिकप्रबन्धनस्योन्नतिरपि ये च तत्र कार्यरताः, कर्मकराः अपेक्षिताः भवन्ति तेषां सञ्चयनाधारितेति ज्ञायते । यस्य कस्यचिद्राजः वित्तकोशः यद्यपि महान् स्यात् तथाऽपि समीचीनस्य कार्यकरणशक्तिमतः मनुष्यस्य सञ्चयः एव राजः परमं कार्यमित्यवधेयः । इत्थं न केवलमर्थविषये चिन्तनं, परन्तु शिक्षाक्षेत्रस्योन्नत्यै योग्यपुरुषसञ्चयनं शैक्षिकप्रबन्धकानां परमकर्तव्यमिति स्पष्टायते । तत्रापि योग्यता, कुशलता, क्षमा, प्रतिभादिविशेषगुणयुक्ताः चयनीयाः इति भीष्माचार्यः । ततु-

सत्कृताश्च प्रयत्नेन आचार्यत्विक्षुरोहिताः । महेष्वासाः स्थपतयः सांवत्सरचिकित्सकाः ॥(शान्ति. ८६.१६)

प्राज्ञा मेधाविनो दान्ता दक्षाः शूराः बहुशृताः ।

कुलीनाः सत्त्वसम्पन्नाः युक्ताः सर्वेषु कर्मषु ॥५

शिक्षाक्षेत्रस्य सर्वेष्वपि कर्मषु तादृशानां चयनमत्यावश्यकं येषां तत्कार्यकरणशक्तिः, दक्षता, प्रजा, शीलतेत्यादिगुणविशेषाः वर्तन्ते । सम्प्रति शिक्षाव्यवस्थासु गुणवत्तता नैव दृश्यते इत्यत्र कारणं भवति यत्- तादृशानां तत्तत्कार्यकरणशक्तिमतां सञ्चयनाभाव एव । तत्र स्वार्थपूरितचिन्तनं, धनापेक्षा, राजकीयता, बन्धुप्रीतिः इत्याद्यनेकाः विषयाः साम्प्रतिकशैक्षिकप्रबन्धकानां मस्तिष्केषु राराजन्ते । न केवलं सञ्चयनकार्याणि अपि च तेषु व्यवहारोऽपि शिक्षाक्षेत्रप्रगत्यां प्रतिबन्धकरूपेण तिष्ठति । तत्तत्कार्यकरणशक्तिमतां नियुक्तिविषये, सम्माननविषये च भीष्माचार्यैः निगद्यते यत्-

पूजयेद् धार्मिकान् राजा निगृहणीयादधार्मिकान् ।

नियुज्ज्याच्य व्यवस्थापनं सर्ववर्णान् स्वकर्मसु ॥६

शिक्षाक्षेत्रसर्वविधकार्येषु तत्त्वार्थकरणशक्त्यनुगुणं सर्ववर्णयोग्यजनानां नियुक्तिः अत्यावश्यकीति, तथैव तेषां विषये सम्मानभावः स्यादिति, तेन तत्क्षेत्रस्य स्थितिरूपमा भवतीति ज्ञायते ।

व्यासशैक्षिकप्रबन्धनस्य भौतिकसंसाधनतत्त्वसङ्कल्पाः —

शैक्षिकप्रबन्धनशास्त्रे भौतिकसंसाधनान्येवाधुनिककाले अतिमहत्वपूर्णस्थानमलङ्घवन्ति । शिक्षासंस्थायाः प्रोन्नत्यै विकासाय च भौतिकबाह्यस्वरूपस्यापि महत्वपूर्णयोगदानं भवतीति आधुनिकशिक्षाप्रबन्धकानां विचारः । प्राशासनिकभवनानि, शैक्षिकभवनानि, कक्ष्याप्रकोष्ठाः, क्रीडाक्षेत्रं, छात्रावासः उपकरणादीनि शिक्षाक्षेत्रस्य भौतिकसंसाधनानीति कथ्यन्ते । शिक्षासंस्थायाः आरम्भावस्थायां पूर्वयोजनावसरे एव भौतिकसंसाधनानां विषये स्पष्टनिर्णयः स्वीकार्यः । कः प्रदेशः, कीदृशां स्थानं, किं निमित्तं, कथं स्यात्, कः विस्तारः, कति भवनानि, कीदृशानि भवनानि, अपेक्षितोपकरणानीत्यादिषु भौतिकसंसाधनसम्बद्धविषयेषु आदौ सम्यग्विचारः विधेय इति आधुनिकशिक्षाप्रबन्धनशास्त्रे विद्धिः समचर्चि । नायमत्याधुनिकः शैक्षिकप्रबन्धनविचार इति महाभारतस्थानाम् एतेषां भौतिकसंसाधनविषयाणां समालोचनेनावगम्यते । यथा

शून्या गिरिगुहाश्वैव देवतायतनानि च । शून्यागाराणि चैकाग्रोनिवासार्थमुपक्रमेत् ॥ (१२.२४०.२८)

एकान्ते विजने देशे सर्वतः संवृते शुचौ । कल्पयेदासनं तत्र स्वास्तीर्णं मृदुभिः कुशैः ॥ (अनु. १४५)

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः । नात्युच्छितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ (भीष्म. ३०.११)

अलङ्कृतस्तु स गिरिर्नारुपैर्विचित्रितैः । बभूव रत्नमयैः कोशैः संवृतं पुरुषर्षभ ॥ (आश्रम. ५९.५)

एता नद्यस्तु विषष्यानां मातरो या प्रकीर्तिः ।^{१०}

एको वृक्षो हि यो ग्रामे भवेत् पर्णफलान्वितः । चैत्यो भवति निर्जातिरच्चनीयः सुपूजितः ॥ (आदि. १३८.२५)

यद्यप्येते सर्वे विषयाः राज्यस्य, नगरस्य, राजक्षेत्रस्य च निर्माणक्रमे विवृताः तथापीमे समस्तविषयाः शिक्षाक्षेत्रस्य निर्माणसमये मार्गप्रदर्शका इति कथने नातिशयोक्तिः । सुदूरप्रदेशे, प्रशान्तवातावरणे, उत्तमस्थले, सर्वविधसौविध्ययुक्ते च प्रान्ते विद्यालयस्य स्थापनमुचिमिति वदद्धिः शिक्षात्तत्वज्ञैः ते च नियमाः न पाल्यन्ते । अत एव साम्प्रतिकशिक्षाक्षेत्रेषु बहूच्चः समस्याः परिलक्ष्यन्ते । याश्च शिक्षासंस्थाः सन्ति तासां संरक्षणेऽपि अशक्ताः बहुविधसमस्यापरिष्कारे विमुखाः जायन्ते । यथा अन्ये शिक्षासंस्थां प्रवेष्टुमशक्ताः भवेयुः तथा दृढप्राकारपरिरिवं निर्मेयमिति भीष्मः । यथा-

अशौचं मलिनत्वञ्च शूद्रा होते परिमीरिताः ।^{११}

दृढप्राकारपरिरिवं हस्त्यश्वरथसंकुलम् ॥ (शान्ति. ८७.६)

प्रगण्डीः कारयेत् सम्यगाकाशजननीस्तदा । आपूरयेच्च परिखां स्थाणुनक्षेत्राकुलाम् ॥ (शान्ति. ६९.३४)

व्यासशैक्षिकप्रबन्धनस्य आर्थिकसंसाधनतत्त्वसङ्कल्पाः —

धनमूलमिदं जगत्सर्वम् इतियुक्तिः सर्वकालसर्वविस्थासु साम्प्रतिकसमाजे मानवकार्यकलापेषु संगच्छति । धनाभावात् यः कश्चित् जनः कार्यरतः न स्यात् । अत एवोच्यते यत्- प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते इति । यस्यां कस्यामपि संस्थायां मानवसंसाधनानि एवं भौतिकसंसाधनानि च आर्थिकसंसाधनाधारितान्येव भवन्ति । धनाभावात् यः कश्चन जनः, या काचन संस्था, तत्त्वार्थाणि वा न सिद्ध्यन्ति । तदेवोच्यते यत्-

अर्थेभ्यो हि विवृद्धेभ्यः सम्भृतेभ्यस्ततस्ततः । क्रियाः सर्वाः प्रवर्तन्ते पर्वतेभ्य इवापगाः ॥ (शान्ति. १८.१६)

प्राणयात्रापि लोकस्य विना हृर्थं न सिद्धुच्यति ॥ (शान्ति. १८. १७)

शिक्षाव्यवस्थैका सामाजिकव्यवस्था चेदपि तत्रस्थर्वविधमानवभौतिकसंसाधनानि धनेनैव सम्पर्वतन्ते इति तु विदितांश एव। धनं विना तेषां शैक्षिकाणां प्राणयात्रा न भवत्येव। धनेनैव सर्वे सानन्दं कार्योन्मुखाः जायन्त इत्युक्तिरत्र प्रमाणभूता। यथा-

अर्थे सर्वे समारम्भाः समायत्ताः न संशयः । (शान्ति. १५. ४८)

तथापि यदेच्छं धनं न देयम्। तत्त्कार्यकरणशक्तिमतः तद्नुगुणमेव धनं देयं न त्वधिकमित्यपि उपदिश्यते भीष्मेण। ततु-यो यस्मिन् कुरुते कर्म यादृशं येन यत्र च। तादृशं तादृशेनैव स गुणं प्रतिपद्यते ॥ (शान्ति. ६२. ८)

कृते कर्मणि राजेन्द्र पूजयेद् धनसञ्चयैः । (शान्ति. ६९. ६२)

परन्त्वधुना यथा पुरुषनियोजने तथा धनव्ययीकरणेऽपि वक्रबुद्धिः साम्प्रतिकशैक्षिकप्रबन्धकानां वर्तते। यत्र धनव्ययो उचितः तत्र व्ययः न क्रियते। यत्रापव्ययो तत्राधिकधनव्ययः क्रियते। ये च कार्यकुशलाः, यथाविधि कार्यरताश्च भवन्ति तेभ्यः सबाधकं धनं प्रयच्छन्ति। ये च वक्रबुद्ध्या कार्यरता तेभ्यः महत्तरं धनं दीयन्ते। नैतदुत्तममिति भीष्माचार्यः वदति। तथैव प्राप्तधनस्य सद्विनियोगः शिक्षाप्रबन्धकस्य कार्यमित्युच्यते यत्-

लब्धानामपि वित्तानां बोद्धुव्यौ द्रावतिक्रमौ। अपात्रे प्रतिपत्तिश्च पात्रे चाप्रतिपादनम् ॥ (शान्ति. २६. ३१)

यथा सामाजिकसंस्थासु धनस्य प्रभावः तथैव शिक्षाक्षेत्रेऽपि भवति। अवश्यं धनप्राप्तये प्रयासः विधेयः। धनाभावे सर्वाण्यपि कार्याणि विच्छिद्यन्ते। धनसञ्चयनाभावे सर्वेऽपि स्वकार्ये अनासत्ताः संस्थायाः कार्येषु भागभाजः न भवन्ति। धनेनैव सर्वेऽपि मित्राणीव सर्वविधकार्येषु प्रबन्धकस्य अनुगामिनः भवन्ति।

अर्थेन हि विहीनस्य पुरुषस्याल्पमेधसः। विच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वाः ग्रीष्मे कुसरितो यथा ॥^१

धनात् कुलं प्रभवति धनात् धर्मः प्रवर्धते ॥ (शान्ति. १८. २२) अर्थसंनिचयं कुर्याद् राजा परबलार्दितः ।

न कश्चित् कस्यचिन्मित्रं न कश्चित् कस्यचिद्रिपुः। अर्थतस्तु निबध्यन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥ (शान्ति. १३९)

यद्यपि शिक्षाव्यवस्थायाः निर्वहणाय, सञ्चालनाय च सर्वकारेण, सर्वकारेतरसंस्थाभिश्च धनव्यवस्था कल्पिता तथापि तस्याः विनियोगे साम्प्रतिकशैक्षिकप्रबन्धकानां पर्याप्तज्ञानाभावः शिक्षाक्षेत्रप्रगतौ प्रतिबन्धक इव दीर्दृश्यते। तादृशानां शैक्षिकप्रबन्धकानां कृते इमे आर्थिकसंसाधनतत्वसङ्कल्पाः मार्गप्रदर्शकाः भवन्तीति कथने नातिशयोक्तिः।

शैक्षिकप्रबन्धनस्योन्नत्यै व्यासाष्टादशसोपानानि-

महाभारतान्तर्गतानां विषयाणां समेषामपि समन्वयनेन परिशीलनेन च तत्तच्छास्त्रानुगुणम् अपेक्षितविषयास्सर्वे दृष्टिपथं समायान्ति। नैकशास्त्रविषयप्रतिपादने सम्पूर्णमहाभारतं न, अष्टादशपर्वसु यस्यकस्याप्येकस्य पर्वणः निशिताध्ययनमलमिति कथने नातिशयोक्तिः। तथैवास्य शैक्षिकप्रबन्धनशास्त्रस्यापि समेऽपि विषयाः प्राप्तार्हा एव। निष्कर्षरूपेण सूक्ष्मेक्षिकया च विचारयामश्चेत् अष्टादशपर्वाणि शैक्षिकप्रबन्धनस्योन्नस्यै, विकासाय च अष्टादशसोपानानि निर्दिशन्ति। तानि-

१.आदिपर्व- पर्वेदं महाभारतस्यादिमं वर्तते। महाभारतस्थानां महतां सर्वेषां वृत्तान्ताः अस्मिन्नेव पर्वणि सुनिहिताः वर्तन्ते। महाभारतस्य तदन्तर्गतविषयाणां अवबोधने अस्य पर्वणः अध्ययनमतीवावश्यकम्। कः, कीदृशः, का शक्तिः, कस्य नैपुण्यं किं, किं कारणमित्येवंरूपेण आदिपर्वणि विद्यमानसमस्तविचाराणां ज्ञानेनैव अवशिष्टस्य महाभारतविषयस्यावगमनं सुकरं भवति। इथमेव

शैक्षिकप्रबन्धनेऽपि शिक्षासंस्थान्तर्गतानां समेषां वृत्तान्ताः अवश्यमेवादौ सर्वैः ज्ञातव्याः । वृत्तान्तज्ञानाभावात् कार्यसिद्धिः शिक्षाक्षेत्रस्थानां सर्वेषामपि कष्टेनैव सम्भवति ।

२. सभापर्व - अद्वितीयं द्वितीयञ्च भवति सभापर्व । सम्पूर्णमहाभारताय मयसभावृत्तान्तः एव मूलाधारविषयः । मयसभायाः अद्बुतनिर्माणकला दुर्योधनस्य विस्मयोत्पत्तौ कारणभूता आसीत् । तथैवाधुनिककाले शिक्षाव्यवस्थापि निर्मेया । अद्बुतनिर्माणानि, उपकरणानि, क्रीडासाधनानि, भवनानि शिक्षाव्यवस्थायाः प्रगतिप्रदर्शकानीति आधुनिकशिक्षाशास्त्रज्ञानां विचारः ।

३. वनपर्व - महाभारते इदं तृतीयं पर्व वर्तते । अत्र द्यूतक्रीडायां पराजिताः पाण्डवाः कृतनिश्चयाः भूत्वा दत्तवाग्नुगुणं वनवासाय ययुः । वनवासान्तर्गताः सुखदुःखकौशलप्राप्तिविचाराः प्रधानतया समुपवर्णिताः । यथा महता प्राप्ते अकाले दुर्गतिः तथैव शैक्षिकाणामपि कदाचित् स्यात् । तथाऽपि भविष्यं मनसि निधाय, कृतनिश्चयाः भूत्वा शैक्षिकास्सर्वे कार्यकरणे कठिबद्धाः भवेयुरिति अनेन ज्ञायते ।

४. विराटपर्व - महाभारते इदं चतुर्थं भवति । अत्र पाण्डवानामज्ञातवासकालविशेषाः समुपवर्णिताः । पाण्डवाः अज्ञातवासाय मत्स्यदेशो बलवानिति निश्चित्य कः कथं व्यवहरेदिति प्रागेवालोच्य द्वैतवनातद्देशं गताः, धौम्योपदेशानुसारम् अज्ञातवासञ्च समापयामासुः । पाण्डवानां कार्यकुशलता, निपुणता चास्मिन् पर्वणि प्रत्यपादिष्टताम् । विषयोऽयमस्मान् सङ्कटावस्थायां नैपुण्येन, कौशलेन, वैविध्यपूर्वकव्यवहारेण च कार्यं सम्पादनीयमिति शैक्षिकप्रबन्धकान् शिक्षकान् च उपदिशति ।

५. उद्योगपर्व - अज्ञातवासं समाप्य विराटस्य सभायां सर्वे पाण्डवाः समावेताः । तथा श्रीकृष्णः आह- द्वादशवर्षात्मको वनवासः, संवत्सरस्य एकस्याज्ञातवासश्च धर्माचरन्दिः एभिः सेवितः किमिदानीमाचरणीयमिति । सन्दर्भेऽस्मिन् राज्यप्राप्तये श्रीकृष्णसाहाय्यं स्वीकृत्य पाण्डवैः सहनभावनया, सुमनसा च यत्कार्यं विहितं, तथैव सत्यासत्य- साध्यासाध्य- हिताहित- धर्माधर्म- कृत्याकृत्यञ्च सर्वेस्सह विचार्य शिक्षेत्रे प्रबन्धकैः, शिक्षकैश्च कार्यं करणीयमित्यवगम्यते । सहसा अविवेकेन वा कार्यं नाचरेदित्यपि ज्ञायते ।

६. भीष्मपर्व- कुरुक्षेत्रयुद्धारम्भस्य बहवः विषयाः पर्वण्यस्मिन् वर्णिताः । तत्रादौ उभाष्यां पक्षाभ्यामैकमत्येन समयः कृतः । पश्चात् युधिष्ठिरादयः विपक्षान् पितामहादिकुरुश्चेष्ठपुरुषान् गुरुन् चाभिवाद्य तेषामाज्ञां च स्वीचक्रुः । तैस्सहात्मविश्वासेन च युद्धमप्यकुर्वन् । उभावपि जयाय व्यूहप्रतिव्यूहौ रचितौ । एवं पर्वण्यस्मिन् गुरुशिष्यसम्बन्धः, स्वशिष्यवात्सल्यं, कर्तव्यदक्षतेत्यादयाः विषयाः आन्तराङ्गिकरूपेणोपवर्णिताः । एते विषयाः शिक्षणप्रक्रियायां गुरुशिष्यसम्बन्धः कीदृशः स्यादित्यस्मानुपदिशन्ति । नैतत्केवलम्, अपि च गुरोराशीर्वादबलेनैव शिष्याः सर्वावस्थासु गुरुमधितिष्ठेयुरिति स्पष्टीकुर्वन्ति ।

७. द्रोणपर्व- भीष्मानन्तरं दुर्योधनप्रभृतयः सेनापतित्वेन द्रोणमभिषिञ्चुः । अतः प्रसन्नो द्रोणः किन्ते प्रियं करवाणि । वरं बूहीत्यवोचत् । तेन दुर्योधनः जीवितं युधिष्ठिरं गृहीत्या मत्समीपमानयेति प्रप्रच्छ । तथा द्रोण उवाच यत्- राजन् पार्थो युधिष्ठिरं रक्षति चेत्तदाऽसौ ग्रहीतुं न शक्यत इति । पश्चात् युधिष्ठिराय द्रोणसैन्यं, द्रोणाचार्याय अर्जुनसैन्यं चोभावपि परस्परं युद्धं चक्रतुः । कथञ्चित् धनुज्ञयेन युधिष्ठिरः रक्षतः । युधिष्ठिरस्य मर्मवचनाद्(अश्वत्थामा हतः इति व्यक्तं, नरो वा कुञ्जरो वा इत्यव्यक्तम्) द्रोणः युद्धाद् विरतो बभूव । पश्चात् धृष्टद्युम्न एवंविधमाचार्यमाक्रम्य तत्य शिरश्चकर्ता । अनेनावगम्यते यत्- परस्परसाहाय्येन कार्यं सुलभसाध्यमिति, कष्टकाले उपायेन च कार्यं सम्पाद्यमिति । अतः शिक्षाक्षेत्रस्थाः सर्वे सर्वदा परस्परसाहाय्येन, उपायेन च कार्यं कुर्यासुः ।

८. कर्णपर्व- हते द्रोणे कर्णः कौरवसेनापतिसञ्चातः । कर्णेन प्रथितो दुर्योधनः शल्यं मद्राजं सारथ्यं कर्तुमवोचत् । अनासत्त्व्यापि शल्यः सारथ्यं कर्तुमङ्गीचकार । कृतापराधेन सम्प्राप्तेऽपि काले कर्णेन पाण्डवाः न हताः । अर्जुनस्तावत् सम्प्राप्ते काले यथाविधि कार्यं चकार । विषयोऽयं अत्र ग्राहाः । शैक्षिकाः सर्वे यथासमयं कर्तव्यपरायणाः स्युरिति अनेन ज्ञायते ।

९. शल्यपर्व - हते शल्ये कौरवसेनायाः प्रमुखास्सर्वे ऋक्मशः पाण्डवैः मारिताः । यावत्कालं शल्यः युद्धमकरेत् तावत्कालं सर्वे दुर्योधनादयः आशावहाः आसन् । पश्चात्तावत् गतप्राणा इव युद्धमकुर्वन् । अनेनात्र ज्ञायते यत्- कश्चनेकः तादृशः सम्पूर्णसमुदायरक्षणे नियोक्तव्यः येन कार्यान्तं यावत्र चिन्ता ।

१०.११. सौप्तिकपर्व - स्त्रीपर्व - सौप्तिको वधः करणीय इति वक्रमार्गेण सर्वान् सुप्तान् द्रौणिः सूदयामास। बन्धुप्रीत्या, वात्सल्येन, पराभवेन वा कदाचिदपि व्यतिक्रमः नाचरणीय इति अनेन ज्ञायते।

१२. शान्तिपर्व - युधिष्ठिरस्य शोकमोहनिवृत्यात्मकविषयाः पर्वण्यस्मिन् प्रधानाः। राज्ञः, राज्यस्य वा कल्याणाय शान्तये च यशोपदेशः भीष्माचार्यस्य स चात्र ग्राह्यः। शिक्षाक्षेत्रस्य कल्याणाय गुरुजनशिष्टोपदेशः स्वीकार्य इति ज्ञायते।

१३. अनुशासनपर्व - पर्वण्यस्मिन् विविधानि उपाख्यानानि, संवादाः, युधिष्ठिरप्रश्नरूपेण भीष्मस्योत्तररूपेण बहवः प्रसङ्गः चोपन्यस्ताः। राज्ञः कृत्यानि कानि, अकृत्यानि कानीति राजधर्मानुशासनविषयाः ये च बहवः विषयाः भीष्माचार्यैः प्रोक्ताः ते अत्र शिक्षाक्षेत्रज्ञैः ज्ञातव्याः भवन्ति। अनेन कुल-मत-जाति-स्थल-उत्तम-मध्यम-अधम-धन-निर्धन- विकलाङ्गादिभेदेन विद्यामानानां शिक्षाक्षेत्रज्ञानां सामञ्जस्यमनुशासनेनैव साध्यमिति ज्ञायते।

१४. आश्वमेधपर्व - बहुधा बहुभिः भृशमाश्वस्थः शोकरहितो भूत्वा कृष्णाज्ञया अश्वमेधमहाक्रतुं कथं समाचरेदित्यस्मिन् पर्वणि समुपर्वितः। अश्वमेधक्रतुनिर्वहणे पाण्डवैः यश्च प्रयासः विहितः स चात्र शिक्षाक्षेत्रज्ञैः ग्राह्यः। शिक्षाक्षेत्रस्य विकासाय यज्ञयागसदृशाः कार्यक्रमाः निर्वहणीयाः भवन्ति।

१५. आश्रमवासिकपर्व - पर्वण्यस्मिन् धृतराष्ट्रस्य, कुन्त्याश्च वनवासेच्छाविषयः समुपर्वित विद्यते। तत्रापि राज्यमवाय्य पाण्डवाः धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य राज्यमकुर्वन्, गुरुजनसेवापरताश्चासन्निति चिन्तनीयो विषयः। तथैव शिक्षाजगतः निवृत्तानां महतां, कार्यरतानां ज्येष्ठानां च सेवा प्राप्ताधिकारिभिः करणीयेति ज्ञायते।

१६. मौसलपर्व - अस्मिन् पर्वणि मौसलस्य महद्युद्धस्य कथनमस्ति। युद्धेऽस्मिन् प्रायः महारथाः वीराश्च निधनमवापुः। तथा पार्थस्य खेदं दृष्ट्वा व्यासेन यदुक्तं- महात्मनां यच्च भवितव्यं तच्चोद्दिष्टमासीदेतत्सर्वमिति तदत्र ग्राह्यः विषयः। अवान्तरणि, अवरोधाः, क्लिष्टपरिस्थितयः कदाचित् शैक्षिकप्रबन्धनस्य, महतां प्रबन्धकानां, कर्मरतानां वा स्युः। तथापि प्राप्तकालं गमनं श्रेयस्करमिति मनुयात्।

१७. महाप्रस्थानिकपर्व - इदं महाभारतस्य सप्तदशपर्व वर्तते। नामैवास्य पर्वणः वैशिष्ठ्यं ज्ञायते। पर्वण्यस्मिन् युधिष्ठिरः महाप्रस्थानसमये कस्मै प्राधान्यमदात्, कस्मै प्राधान्यं नादादिति वर्णितः। अत्रोपर्वितविषयः शिक्षाक्षेत्रान्तर्गतानां समेषां कर्मकराणां कृते आदर्शभूत एव। स च विषयः सर्वावस्थासु स्वजनैः सर्वेस्सह मिलित्वैव वसेत्, कार्यं कुर्यादिति निर्दिशति। तत्र शक्रोक्तिः यथा- राजन् स्वकर्मभिर्जितमिदं स्थानं त्वं वस। मानवस्मेहं त्यज। त्वं परमां सिद्धिं प्राप्तोऽसि, यामन्यः कोऽपि पुमान्नैव प्राप्तवान्। इदमुत्तममं स्थानं स्वभातृभिर्नैव लब्ध्यम्। अद्यापि त्वां मानुषो भावः स्पृशति। अयं स्वर्गः। इमान् सिद्धान् देवषीञ्च पश्य। इति। सन्दर्भेऽस्मिन् अयं श्रा मम शरणागतो भक्तश्च। अतोऽस्य त्यागः कथमपि कर्तुं न शक्यते। तथैव मम भ्रातृणां यत् स्थानं शुभमशुभं वा तदेवाहं कामये। अन्याल्लोकान् न कामये। तैर्विनाहमत्र वस्तुं नोत्सहे। अहं तत्र गन्तुमिच्छामि यत्र मम भ्रातरो गता इति युधिष्ठिरस्य कथनं तादृशं शैक्षिकं मानवसम्बन्धं सूचयति।

१८. स्वर्गारोहणपर्व - एतत्तावदन्तिमपर्व भवति महाभारते। कौरवपाण्डवानामन्तिमावस्थात्र प्रस्तुता। कौरवपाण्डवानां स्वर्गप्राप्तप्रक्रमः विशदीकृतः। शैक्षिकप्रबन्धनविचारावसरे स च स्वर्गप्राप्तिप्रक्रमः शैक्षिकप्रबन्धकेभ्यः लक्ष्याणि, जीवनसार्थकतां च निर्दिशति। तत्र शक्रोक्तिः यथा- युधिष्ठिर तवाक्ष्याः लोकाः। त्वया महती सिद्धिः प्राप्ता। ऋषो न कर्तव्यः। मम वचः शृणु। राजभिर्नरकोऽवश्यं द्रष्टव्यः। शुभानामशुभानां च कर्मणां द्वे स्थिती भवतः। यः पूर्वं सुकृतं भुनक्ति स पश्चान्निरयं गच्छति। पूर्वं नरकगामी तु पश्चात् स्वर्गमुपैति। यो हि महान् पापी स पूर्वं सुखमशनुते पश्चाच्च नरकाग्नौ पतति। तेन त्वं मया नरको व्याजेन दर्शित इति। शैक्षिकप्रबन्धनकर्मस्वपि कर्मणां द्वे स्थिती भवतः। कष्टं सोद्वा नियमानुगुणं सद्भावनया धर्मयुतत्रिकरणशक्तया च

ये कार्यरता: शैक्षिका: तेषां कालान्तरे सौख्यमिति, अन्येषां ये च स्वार्थपूरितकर्मणि, सुखप्राप्तकर्मण्यादौ रता: तेषां दुःखमित्यवधेयम्। अतः शैक्षिकप्रबन्धनस्य उन्नत्यै, लक्ष्यप्राप्तये च कठिनं चेदपि सर्वैरपि उत्तमोत्तमकार्याणामाचरणं विधेयमित्यभिज्ञायते।

इति शम्

सन्दर्भ—

1. शान्ति.८७.१
2. म. भा. १२.१४.२६
3. म. भा. १२.१०६.१९
4. शान्ति.१५.२
5. शान्ति.८६.१७
6. शान्ति.८६.१८
7. वन.२.१२.२४
8. (अथमेध.१२)